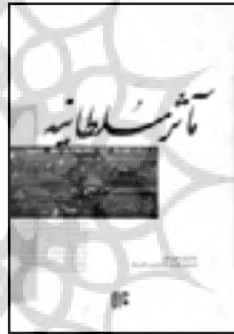

یک کتاب، دو نگاه: مآثر سلطانیه

نگاه اول

• فاطمه ترکچی
عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور

■ مآثر سلطانیه (تاریخ جنگ‌های اول ایران و روس) به ضمیمه تاریخ جنگ‌های دوره دوم از تاریخ ذوالقرنین
■ نوشته: عبدالرزاق بیگ دنیلی
■ تصحیح و تحشیه: غلامحسین زرگری نژاد
■ مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران؛ ۱۳۸۳، ۶۶۴ صفحه

مقدمه

روابط ایران و روسیه در دوره آقا محمدخان قاجار از اهمیت تاریخی ویژه‌ای برخوردار است. چرا که اختلاف بر سر گرجستان، مقدمه تهاجمات آشکار روس‌ها به مناطق جنوبی یعنی قفقاز و اعمال فشار در جهت سیاست توسعه‌طلبانه دستگاه تزاری بود. با مرگ کریم‌خان زند، اراکل، فرمانروای گرجستان به دلیل آشفتگی اوضاع ایران و «حملات مداوم حکام محلی و طوایف قفقازی، به ویژه لزگی‌ها و نایسامانی اوضاع اجتماعی و اقتصادی گرجستان»، پیمانی به نام «گیورگیخسک»^۱ یا «گیوکیف» باکاترین دوم، امپراتریس روسیه منعقد کرد تا بدین ترتیب، «با حفظ استقلال و تمامیت ارضی» از حمایت دولت روسیه در مقابل شرایط نامطلوب بهره‌مند شود.^۲ آقا محمدخان نیز پس از آرامش خاطر از اوضاع داخلی و سرکوبی ناآرامی‌ها توجه گرجستان شد و برای جلوگیری از اقدام خودسرانه اراکلی و الحاق گرجستان به روسیه، به تفلیس لشکر کشید: در این جنگ، اراکلی شکست خورد و آقامحمدخان به قتل عام و غارت شهر پرداخت. این پیروزی دوامی نداشت و تنها اندک مدتی مانع پیوستن گرجستان به روسیه گردید. زیرا، پس از بازگشت آقامحمدخان به

ایران، کاترین، حامی گرجستان! نیروهای روسی را به این سرزمین و فرستاد و ایشان بخش‌هایی از آن را متصرف شدند. از این سوی آقا محمدخان با آگاهی از پیش‌روی روس‌ها قصد جنگ نمود. اما پیش از هر درگیری کشته شد و سپاه ایران بدون جنگ بازگشت. در این هنگام، کاترین دوم نیز در گذشت و پل اول جانشین او، دستور آتش‌بس و عقب‌نشینی ارتش روسیه را صادر کرد.^۳ از سوی دیگر، اراکلی هم دیده از جهان فرو بست و گرگین، ملقب به ژرژ دوازدهم به جای پدر نشست. او با امضای پیمانی با پل اول، به عنوان نیابت سلطنت از سوی تزار روسیه، به فرمانروایی موطن خود گماشته شد و مقام سلطنت در خاندان او تنزل یافت و از آن پس، نایب‌السلطنه روسیه در گرجستان شد. هم‌چنین، گرجستان بخشی از سرزمین روسیه گردید و گروهی از نظامیان روس در تفلیس استقرار یافتند.^۴ با مرگ پل اول، الکساندر اول، تزار روسیه شد. پی‌گیری سیاست توسعه‌طلبانه پتر و کاترین دوم، وی را واداشت که علاوه بر نابودی سلطنت در گرجستان، به سرزمین‌های جنوبی لشکرکشی کند و دوره اول جنگ روسیه و ایران در دوره فتحعلی شاه قاجار را رقم زند. این بار، جز گرجستان، داغستان و شروان نیز به طور کامل به دست روس‌ها افتاد و در نتیجه «پیمان گلستان»، «در بند، باکو، قراباغ و قسمتی از تالش از ایران جدا گردید و به روسیه منضم شد و دولت ایران از هرگونه ادعایی نسبت به گرجستان، داغستان، مینگرلی و ابخازی صرف‌نظر کرد. اما خط مرزی بین دو کشور به طور صریح و قانونی تعیین نشد و این امر موجب اختلافات و جنگ‌های بعدی گردید.»^۵

شرح مفصل جنگ‌های اول روسیه و ایران در کتاب ارزشمند مآثر سلطانیه نوشته عبدالرزاق بیگ دنیلی آمده است. این اثر، با وجود کاستی‌هایی، مهم‌ترین منبع به جای مانده از اوایل دوره قاجار در زمینه جنگ‌های ایران با روسیه است. و بدون این کتاب، سایه‌های تردید، بخش قابل توجهی از تاریخ روابط خارجی ایران با روسیه را دربرمی‌گرفت.

نویسنده مآثر سلطانیه

عبدالرزاق بیگ، فرزند نجفقلی خان بیگلر بیگی تبریز، متخلص به مفتون از کردهای دنیلی آذربایجان، منشی دستگاه قجری و شاعر و ادیب اوایل قرن سیزدهم، نویسنده «مآثر سلطانیه» است.^۶ او که در ۱۱۷۶ ق. در خوی دیده به جهان گشود، از دو جهت معروف‌ترین

گرفت. عبدالرزاق بیگ از آن پس تا آخر عمر زیر چتر حمایت و ادب‌پروری عباس میرزا نایب‌السلطنه و قائم‌مقام به سر برد و به نویسندگی و شاعری اوقات گذراند.

دیگر جنبه شخصیت عبدالرزاق بیگ دنبلی که مایه شهرتش گردیده است، چهره ادبی و آثار و تألیفات به نظم و نثری است که از وی به یادگار مانده‌اند. این مهم، بیش از هر علتی به دلیل حضور متمادی مفتون در عنفوان جوانی در شیراز، مهد علم و ادب بود. او در این هنگام، روزگار به بیهودگی سپری نکرد و با جدیت به علم‌آموزی پرداخت.^۲ که تألیفات و سروده‌های به جای مانده از او گواه این مدعا است. بدین روی، معرفی این آثار در موضوع ادبیات و تاریخ ضروری می‌نماید:

۱- «حدائق الجنان»، سرگذشت مؤلف در شیراز و ترجمه حال دانشمندان و شاعران آن سامان که معاصر او بوده‌اند، با شمه‌ای از احوال کریم‌خان و خانواده او تا ظهور آقامحمدخان قاجار

۲- «تجربة الاحرار و تسلیة الابرار»: به تقلید نکته‌المصدر نسوی به نثری ادبی و منشیانه، آمیخته به شعرهای فارسی و عربی نوشته شده است و در ۱۲۲۸ ق. به پایان رسیده است.

۳- «حدایق الادبا»: در ۲۳ حدیقه در فنون گوناگون از نقد شعر، احوال شعرای عرب و غیرعرب، سیاست ملوک، آداب وزرا، اصول دین، اخلاق، تواریخ، لغات، منشآت و غیر آنها که از ۱۲۳۲-۱۲۳۰ ق. به نام میرزا نایب‌السلطنه نگاشته است.

۴- «نگارستان دارا»: تذکره شاعران سده‌های دوازدهم و سیزدهم قمری است که در ۱۲۴۱ ق. تألیف شد.

۵- «بصیرت نامه»: ترجمه عبرت‌نامه از ترکی به فارسی.

۶- «جامع خاقانی»: تاریخ ایران از پیش از اسلام به بعد که به دستور فتحعلی شاه نوشته شد.

۷- «مثنوی ناز و نیاز»

۸- «مثنوی همایون‌نامه»: داستان قیام مختار ثقفی.

۹- «دیوان قصاید و غزلیات»

فرد خاندان دنبلی است. یکی آن که، کریم‌خان زند برای آرامش خاطر از سوی امرای آذربایجان، فرزندان ایشان را به گروگان نزد خویش نگاه داشت. عبدالرزاق بیگ نیز از آن جهت که فرزند نجفقلی خان بیگلر بیگی تبریز بود، ۱۴ سال (۱۱۹۹-۱۱۸۵ ق) دوران جوانی خود را در دستگاه زندیه به سر برد. این درحالی بود که آقا محمدخان، سرسلسله قاجاریه نیز، به صورت گروگان در شیراز روزگار می‌گذراند. پس، میانه آن‌ها آشنایی و مراودتی ایجاد شد که بعدها با قدرت‌گیری آقامحمدخان، عبدالرزاق بیگ به دستور او آزادانه به آذربایجان بازگشت.^۸ در این هنگام، خدادادخان، برادر عبدالرزاق بیگ حاکم تبریز بود^۹ و از این جهت، آرامش به زندگی او روی کرد. اما دبری نباید که درگیری برادر با صادق‌خان شقاقی، وی را واداشت که برای جلب کمک حاکم قراباغ، ابراهیم خلیل خان جوانشیر بدان دیار ره بسپارد. در این میان، خداداد خان کشته شد و عبدالرزاق بیگ به ناچار قراباغ را ترک کرد و به تبریز بازگشت و در زاویه با عایدی املاک به گذران روزگار پرداخت.^{۱۰}

با تثبیت قدرت قاجاریه بر آذربایجان، فتحعلی شاه که از نارامی‌های به وجود آمده در این ایالت توسط خاندان دنبلی آگاهی داشت، عبدالرزاق بیگ را از سر عاقبت‌اندیشی که مبدا مشکل‌ساز حکومت مرکزی گردد، به مراغه فرستاد تا زیر نظر حاکم آن جا باشد. عبدالرزاق بیگ که روزگار را تنگ‌تر از زمان حضور در دستگاه زندیه می‌دید، اشعاری در هجو احمدخان مقدم، حاکم مراغه سرود. حاکم، از سر خشم یکی از همین اشعار را برای فتحعلی شاه فرستاد. شاه که طبع، شاعری داشت و پیش از آن نیز توسط اطرافینش تا اندازه‌ای با «مراتب فضل» عبدالرزاق بیگ آشنا شده بود، وی را به تهران خواست. وی، در مدح شاه اشعاری سرود و مورد توجه قرار گرفت و سپس به دستور شاه، در تألیف زینة‌التواریخ با «میرزا رضی تبریزی و میرزا عبدالکریم اشتهدادی» همکاری کرد. او همچنین در تبریز به خدمت عباس میرزا نایب‌السلطنه رسید و «در سمت مهرداد»^{۱۱} در «دیوان انشا» اشتغال یافت^{۱۲} و مورد توجه ولیعهد و میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی قرار

۱۰- «ریاض الجنه»: در مورد تاریخ خاندان دنبلی.

۱۱- «مثنوی سلیم و سلمی»^{۱۴}

۱۲- «حدیقه»

۱۳- «حقایق الانوار»

۱۴- «شرح مشاعر ملاصدرا»

۱۵- «روضه‌الاداب و جنة الالباب»: تنها اثر مفتون دنبلی به زبان عربی.^{۱۵}

۱۶- «مآثر سلطانیه»: مهم‌ترین و برترین اثر عبدالرزاق بیگ است که به هنگام خدمت در دستگاه ولیعهد، به نام فتحعلی شاه تألیف شد و در دارالانطباع دارلسلطنه تبریز انطباع یافت.^{۱۶} این اثر تاریخی که موضوع مقاله حاضر است، علاوه بر بیان رویدادهای مهم دوره فتحعلی شاه و جنگ‌های اول ایران و روسیه، از چگونگی استقرار عباس میرزا نایب‌السلطنه بر آذربایجان و امور جاری زمان در دستگاه او گزارش‌های مفصّلی ارائه می‌دهد که از جهت حضور نویسندگانه در مقر ولیعهد و نزدیکی خاص به وی و نیز شاهد بودن وقایع از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

مآثر سلطانیه

آگاهی ما از «مآثر سلطانیه» توسط دکتر غلامحسین زرگری نژاد، در سال ۱۳۸۳ تصحیح و تحشید شد. مصحح آن گونه که خود بیان می‌کند: ۱- «به رغم ارزش این کتاب درباره جنگ‌های ایران و روس و بهره گسترده وقایع‌نگاران متقدم و متأخر از نوشته دنبلی، متأسفانه این اثر تاکنون به شکلی شایسته و همراه با تصحیح انتقادی به پژوهشگران و محققان تاریخ دوره قاجار ارائه نشده. بنابراین، بر آن شده است تا با چاپ و تصحیح انتقادی آن، شرایط مطلوب‌تری را برای بهره‌برداری از این کتاب فراهم نماید.»^{۱۷} پس، مهم‌ترین حسن این تصحیح، نگاه انتقادی به اثر است.

۲- «تصحیح برخی اغلاط مطبعی» که به هنگام نخستین چاپ بر مآثر سلطانیه وارد شده بود.

۳- آوردن «عمده‌ترین منابع قاجاری به ویژه منابع خطی حاوی اطلاعات موجود در نوشته دنبلی که امکان دسترسی به آن‌ها برای همگان میسر نیست، در حاشیه گزارش‌های مؤلف «به منظور ایجاد» امکان مطالعه تطبیقی گزارش‌های دنبلی با دیگر مورخان معاصر وی برای خوانندگان اثر.

۴- «شرح وقایع فشرده شده در متن و اشاره به رخدادها حذف شده توسط مؤلف به منظور ایجاد پیوستگی میان شرح جنگ‌های عباس میرزا نایب‌السلطنه - که عمده‌ترین بخش کتاب بدان مربوط است، - و گزارش‌های عصر فتحعلی شاه که به نظر مؤلف و با توجه به موضوع اثر، یا حذف شده‌اند و یا به دلیل کم‌اهمیت بودن، به صورت فشرده و خلاصه ارائه گردیده‌اند»، تا بدین ترتیب، خواننده در تعقیب منظم رخدادها با مشکل مواجه نشود.

۵- تصحیح اشتباهاتی که گاه‌گاه در «تلفیق گاه‌شماری قمری و خورشیدی» توسط نویسنده مآثر سلطانیه صورت گرفته است و توضیح آن‌ها در حاشیه کتاب.

ع- «افزودن برخی کلمات و یا افعال به متن قلاب [ ] در مواقعی که نویسنده به قرینه، به حذف افعال پرداخته است و یا عبارات محاوره‌ای را به متن وارد کرده است.»

۷- تغییر رسم‌الخط برخی کلمات به شیوه نگارش امروزی

۸- ارائه متن کامل قراردادهایی که دنبلی در اثر خود به طور اختصار به آن‌ها اشاره نموده است، در بخش ضمایم؛ به منظور آگاهی بیشتر و دسترسی بهتر خواننده به محتوای این قراردادها

۹- عبدالرزاق بیگ در سال ۱۲۴۲ ق، پیش از وقوع مرحله دوم جنگ‌های ایران و روسیه دیده از جهان فرو بست و امکان تکمیل اثر خود را نیافت. اما در آن هنگام، «خاوری شیرازی»، از منشیان برجسته و وقایع‌نگاران نامور عصر فتحعلی شاه به تألیف تاریخ ذوالقرنین پرداخت. او در شرح جنگ‌های دوم ایران و روسیه به شیوه دنبلی در ارائه گزارش‌های جنگ‌های دوره اول توجه داشت و به گونه‌ای از او پیروی کرد. بنابراین، شرح مفصّلی از جنگ‌های دوره دوم نگارش یافت که به دلیل: اهمیت تاریخ ذوالقرنین و ضرورت ارائه متنی کامل درباره دو مرحله از جنگ‌های ایران و روس و تکمیل نواقص «مآثر سلطانیه»، مصحح در پایان «اثر دنبلی، متن گزارش‌های خاوری درباره حوادث سال‌های ۱۲۴۱ ق. تا پایان جنگ‌های مرحله دوم

ایران و روسیه را به صورت ضمیمه» آورده است.^{۱۸}

بنابراین، با توجه به محاسنی که برشمردیم، مآثر سلطانیه مهم‌ترین منبع در مورد اولین مرحله جنگ‌های ایران و روسیه است که از یک سو، مصحح با افزودن گزارش‌های خاوری شیرازی به آن، این اثر را کامل‌ترین منبع در رابطه با مراحل دوگانه جنگ‌های ایران و روسیه در اوایل دوره قاجاریه نموده است؛ و از دیگر سوی، این امر موجب شده است که مآثر سلطانیه به عنوان نخستین منبع تاریخ‌نگاری نظامی دوره قاجار از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شود.

اما نکات قابل توجه «مآثر سلطانیه» تنها به موارد اشاره شده در بالا که البته از محاسنی است که مصحح بدان افزوده است، خلاصه نمی‌شود. بنابراین، ضمن بیان مطالب و موضوعات درج شده در این تألیف دنبلی، به دیگر موارد قابل توجه نیز اشاره می‌شود:

«دیباچه»^{۱۹}، نخستین بخش کتاب است که نویسنده در آن، پس از ذکر القاب و الفاظ ستایش‌آمیز نسبت به فتحعلی‌شاه و عباس میرزا نایب‌السلطنه و بیان فرمایشی بودن نگارش مآثر سلطانیه، هدف و موضوع تألیف خود را این‌گونه معرفی می‌کند: «این بنده به مفاد المأمور معذور، مجملی از مآثر عهد همایون و صادرات احوال و اوضاع دولت روزافزون را بی‌اغراق منشیانه و سخن‌پردازی و اطناپ ممل و ایجاز مخل به رشته تحریر و تقریر کشید و صواد احوال و اوضاع اعلاحضرت شاهنشاهی و کیفیت مجاهدات و محاربات نواب خلافت‌پناهی را بر صفحه بیان به معاونت بنان در قلم آورد و این کتاب را موسوم به «مآثر سلطانیه گردانید ...»^{۲۰}

«حسب و نسب قاجارها»^{۲۱}، دومین بخش کتاب است که مؤلف در این قسمت به معرفی ایل قاجار می‌پردازد. دنبلی، قاجارها را از «ترک‌های جلاپیر»، برمی‌شمرد که از زمان اباقاخان، «صاحب دولت و شوکت» شدند و شاه اسماعیل صفوی و شاه تهماسب صفوی، آن‌ها را به

«امور سپهسالاری و سرحداری» گماردند و در نهایت شاه‌عباس اول که از افزایش جمعیت قاجارها در اندیشه شده بود، ایشان را پراکنده کرد. بنابراین، یک گروه برای مقابله با ازبک‌ها در مرو استقرار یافت. گروهی دیگر در استرآباد و گروه سوم در گنجه و ایروان مأمور مرزبانی شدند.^{۲۲}

«بیان حالات جد‌اعالی خاقان کشورگشا، فتحعلی خان»، «رفتن فتحعلی خان سردار برای دفع افغانه به اصفهان به مدد شاه سلطان حسین صفوی»، در بیان حالات کیفیت خاقان خلد مکان، محمد حسن خان، «آمدن شاه‌پسندخان افغان به عزم تسخیر استرآباد و شکست او در دست حسین خان قاجار و ... تسخیر گیلان و قزوین و قتل با کریم‌خان زند و تسخیر اصفهان»، محاربه نواب محمد حسن خان با آزادخان افغان و شکست دادن او، «بیان فتوحات و مقامات خاقان مغفور محمدشاه بعد از فوت کریم‌خان زند بر سبیل احمال، از قرار سیاق این کتاب تا زمان شهادت آن جناب»، «ذکر فتنه صادق خان شقاقی» و «ذکر وصول خبر شهادت سلطان سعید به مسامع علیه خسروآفات و توجه موبک همایون از فارس به عراق»^{۲۳}، عناوینی هستند که به طور خلاصه و فشرده، رویدادهای مربوط به داعیه قدرت طلبی قاجارها از فتحعلی خان تا محمدحسن خان و تاج‌گذاری آقامحمدخان یا به تعبیر دنبلی، «محمدشاه» چگونگی و مرگ او را در برمی‌گیرند. البته به نظر می‌رسد، نویسنده با بیان این مطالب موجز، قصد آن داشته است که برای مراجعان اثر خود پیش‌زمینه فکری ایجاد کند تا بدین ترتیب، درک رویدادهای دوره سلطنت فتحعلی شاه برای ایشان آسان شود.

از این پس، در مآثر سلطانی، وقایع زمان سلطنت فتحعلی شاه به صورت سالنامه‌ای درج شده است. یعنی، پس از «ذکر جلوس، فتحعلی شاه» بر سریر سلطنت، دیدار شاهزاده محمود پسر تیمورشاه افغان با فتحعلی شاه و بیان ناآرامی‌های ناشی از حرکت محمدخان زند در اصفهان،^{۲۴} «وقایع سنه هزار و دویست و سیزده هجری، سال دوم» سلطنت فتحعلی شاه^{۲۵} را شرح می‌دهد؛ و این روش تا پایان کتاب یعنی وقایع سال ۱۲۴۱ ق.، هنگام مرگ پاولوویچ و جنگ حسنعلی میرزا حکمران خراسان با ترکمانان خوارزم ادامه دارد.^{۲۶}

اما در رابطه با جنگ‌های اول ایران و روسیه، به‌طور مشخص از وقایع ۱۲۱۹ ق. به بعد می‌توان رویدادها را پی گرفت. آن‌جا که نویسنده در مقدمه‌ای کوتاه، لشکرکشی عباس میرزا نایب‌السلطنه به سمت ایروان را شرح می‌دهد و با «بیان مجملی از کیفیت اوضاع ممالک روسیه و گزارش حال ایشان» و چگونگی مداخله در امور گرجستان، به موضوع اصلی مآثر سلطانی، یعنی آغاز جنگ و تصرف گنجه توسط روسیه و جنگ با ایران بر سر ایروان می‌پردازد.^{۲۷} در این میان، دنبلی بدون توضیح و تفسیر، به موضوعاتی چون مرگ خلیل‌خان قزوینی در بمبئی و عزیمت منستی به دربار فتحعلی شاه برای عذرخواهی و جایگزینی محمدنبی خان به سفارت هندوستان اشاره می‌کند.^{۲۸} این شیوه وقایع‌نگاری که تا پایان مآثر سلطانی رعایت شده است، تنها به لحاظ پی‌گیری سیر جریانات تاریخی این دوره اهمیت دارد که البته تا اندازه‌ای با حاشیه‌نگاری مشروح و بعضاً تحلیلی مصحح، این کمبود

جبران شده است.

گزارش‌های دنبلی در سال ۱۲۲۰ ق. از اهمیت خاصی برخوردار است. زیرا به شرح اقدامات عباس میرزا نایب‌السلطنه در پی جنگ‌های با روسیه، در راستای جبران کمبودهای سپاه ایران یعنی ایجاد نظام جدید در ارتش (هم به لحاظ نیروی انسانی مشق نظامی آموخته و هم از نظر ساخت توپ و تفنگ و ...)، استحکام دژهای آذربایجان، فرستادن دانشجو به خارج از کشور برای تحصیل علوم جدید، توجه به صنعت و هنر و ... پرداخته است.^{۲۹} همچنین، به بیان فتاوی مجتهدان عصر در این سال، که جنگ با روسیه را در حکم «جهاد» دانستند و فتحعلی شاه و نایب‌السلطنه را «در مقام نیابت امام عصر (عج) در تهیه این جنگ» معرفی کردند، از نکات جالب توجه این بخش مآثر سلطانی است. در پی آن، آتش جنگ دوباره شعله‌ور شد و «سوی جماعت سرباز و نوکر موجب‌خوار، جمعی کثیر را غیرت اسلام دامن‌گیر گشته، داوطلب جهاد شدند ...»^{۳۰} از آن پس، گسیل سپاه به قراغ، گنجه و گرجستان، شکست «شفت» روسی در رشت و پیروزی‌های پی‌درپی ایرانیان، مهم‌ترین وقایع سال ۱۲۲۰ ق. به شمار می‌آیند.^{۳۱}

در گیرودار جنگ‌های روسیه با ایران، دست‌اندازی‌های عثمانی در مناطق غربی به ویژه در «کرمانشاه» به سال ۱۲۲۱ ق. مشکلی دیگر بود که به دلیل مشخص نبودن مرزهای ایران و عثمانی، هرازگاهی بروز می‌کرد و توجه دربار قجر را به خود جلب می‌نمود.^{۳۲} اما با این همه، در آن سال‌ها، تنش‌های موجود با روسیه مهم‌ترین جنبه سیاست خارجی ایران را به خود اختصاص داده بود. آن‌جا که فتحعلی شاه در متن نامه‌ای به ناپلئون بناپارت پیشنهاد اتحاد ایران و فرانسه را مطرح کرد تا بدین وسیله بتواند از حمایت ناپلئون (فرستادن مستشاران نظامی، ادوات جنگی و ...) در راستای برتری جویی بر دشمن مشترک (روسیه) بهره‌مند گردد. به‌هرحال، با گذشت مدتی طولانی و بروز مشکلات پی‌درپی، «ژوبر» به عنوان سفیر فرانسه در ۱۲۲۱ ق. به دیدار فتحعلی شاه موفق شد و پس از مذاکراتی، از طریق استانبول راهی فرانسه گردید. در این بین، دیدگاه دنبلی از آمدن ژوبر و فرستادن میرزا محمدرضای قزوینی به سفارت ایران در فرانسه جالب به نظر می‌رسد. او بدون اشاره به دلیل سفارت ژوبر، در پی درخواست کتبی و پیشنهاد دوستی فتحعلی شاه به ناپلئون، می‌نویسد: «... اما خدیو جهت‌ت را سوای ذات پاک خدا هیچ‌کس چشم‌یاری نبود و مقصود از فرستادن سفیر، رعایت قانون تعارف روزگار بود.»^{۳۳} این روش تاریخ‌نگاری گویا رسم تمامی مورخان درباری قاجار است که حقایق وقایع را اگر کتمان نکنند، با ملاحظاتی از بیان آن‌ها درمی‌گذرند. به هر روی، دنبلی تا سال ۱۲۴۱ ق. (پایان مآثر سلطانی) رویدادها را بدین شیوه گزارش داده است.

آخرین بخش کتاب، شامل ضمیمی است که به دو دلیل عمده توسط مصحح به مآثر سلطانی پیوست شده است: ۱- مرگ نابهنگام دنبلی (۱۲۴۲ ق.) پیش از شروع دوره دوم جنگ‌های ایران و روسیه و ناکامل ماندن رویدادها تا سال ۱۲۴۱ ق. ۲- مآثر سلطانی، گزارشی فشرده از وقایع سال‌های جنگ اول ایران و روسیه است که نویسنده آن برخی رویدادها و قراردادهای بدون توضیح و یا با اشاره‌ای کوتاه

بیان کرده است. بنابراین، مصحح با بهره‌گیری از «تاریخ ذوالقرنین» خاوری شیرازی، وقایع را تا انعقاد قرارداد ترکمانچای پی گرفت^{۳۴} و متن کامل معاهدات ذکر شده و مآثر سلطانی^{۳۵} را به منظور درک درست حقایق ارائه کرد.

در پایان، بیان این نکته ضروری است که مآثر سلطانی تنها روایت‌گر رویدادهای سلطنت فتحعلی شاه با تأکید بر جنگ‌های دوره اول ایران و روسیه است. دنبلی که ارتش ایران را «سپاه اسلام» می‌خواند و هر پیروزی و شکست را در دایره مشیت الهی جای می‌دهد^{۳۶}، بدون هیچ تحلیل و حاشیه‌پردازی، تنها به شرح وقایع پرداخته است و آن‌گونه که از مطالب مآثر سلطانی برمی‌آید، گویی هم‌چون شاه قاجار و دیگر دولتمردان این زمان، کمترین آگاهی نسبت به سیاست‌های انگلیس و فرانسه در مواجهه با جنگ‌های ایران و روسیه نداشته است. اما با این همه، ارزش وقایع‌نگاری دنبلی، به ویژه از نظر «تاریخ‌نگاری نظامی»، در اوایل دوره قاجار شایان توجه است.

اما نسخه تاییبی در ۲۳۸ صفحه چاپ شده و وقایع را تا سال ۱۲۲۹ ق بیان کرده است.

به گفته آقای فیروز منصوری، ترجمه انگلیسی این کتاب توسط سرهارفورد جونز در ۱۸۳۳ م در لندن با عنوان "The Dynasty of Kajars" چاپ شده است و ایشان با تهیه میکروفیلم، از نسخه خطی موجود در موزه بریتانیا، اقدام به چاپ این کتاب کرده است و ادعا دارد که نسخه افسست دستخوش تحریف شده است و وقایع پس از سال ۱۲۲۹ ق، از اضافات دیگران به اثر عبدالرزاق دنبلی است.

تاکنون، بیشتر محققان از نسخه افسست برای پژوهش‌های خود استفاده برده‌اند ولیکن کار آقای منصوری نیز از جهت زحمتی که در به‌دست آوردن و چاپ نسخه خطی موزه بریتانیا متحمل شده‌اند و به‌ویژه از این جهت که فرصتی تازه برای تحقیق مورخان و پژوهشگران فراهم آورده درخور تقدیر و سپاس است. نکته این که، شاید نسخه موزه بریتانیا خلاصه‌ای از نسخه اصلی کتاب باشد که در زمان مؤلف و توسط خود عبدالرزاق دنبلی تلخیص شده است و شاهد این مدعا در ص ۱۸ نسخه چاپ شده توسط فیروز منصوری است که از قول مؤلف در بیان علت تألیف کتاب چنین آورده است:

«چون حاوی این اوراق ابن نجفقلی عبدالرزاق ... دست این اندیشه دامن دلش کشید که مآثر عهد همایون ... را از کتابی مفصل که نوشته بود، در لباس مجمل بی‌سخن‌پردازی منشیانه به رشته تحریر و تقریر کشد ...» (ص ۱۸ نسخه آقای منصوری)

که در صورت اثبات این فرض، می‌توان گفت هر ۲ نسخه کار خود عبدالرزاق است.

معرفی و نقد و بررسی کتاب

کتاب مآثر السلطانیه آن‌چنان که از نامش برمی‌آید، در بیان آثار و اقدامات دوران سلطنت فتحعلی شاه قاجار (سلطنت ق ۱۲۵۰-۱۲۱۲) و نیابت سلطنت عباس میرزا (ق ۱۲۴۹-۱۲۱۳ و ولایت عهدی) است و در طرفداری از این دودمان و تعریف و تمجید از کردار ایشان نوشته شده است. نسخه چاپ افسست که تصریح دارد نوشتن کتاب به دستور و فرمان شاه بوده است:

«فرمان از ایوان سلطنت برین بنده بی‌بضاعت حاوی اوراق ابن نجفقلی عبدالرزاق رسید که با عدم فصاحت و استطاعت به تحریر صوادح احوال خجسته‌مآل پردازد و محاسن آثار دولت جاویدقرار را تاج افتخار سلف سازد و این بنده به مفاد المأمور معذور مجملی از آثار عهد همایون و صادرات احوالی و اوضاع دولت روزافزون را بی‌اغراق منشیانه و سخن‌پردازی و اطناب ممل و ایجاز محل به رشته تحریر و تقریر کشد و صوادح احوال و اوضاع اعلی حضرت شاهنشاهی و کیفیت مجاهدات و محاربات نواب خلافت‌پناهی را بر صفحه بیان به معاونت بنان در قلم آورد ...» (ص ۴ چاپ افسست) و در نسخه موزه بریتانیا نیز، علی‌رغم این که گفته شده مؤلف خود به فکر نوشتن این کتاب افتاده است، باز تصریح دارد که نویسنده به صورت آبا و اجدادی پرورده نعمت این دودمان (قاجار) و برکشیده ایشان «و در پیشگاه ایوان دولت در سلک چاکران ارادت‌نشان بود» (ص ۱۸) از این روی، باید توجه

نگاه دوم

• دکتر محمد سلماسی‌زاده
عضو هیأت علمی دانشگاه تبریز

از این کتاب دو نمونه به شرح زیر چاپ شده است:

الف) چاپ افسست با مقدمه و فهرست غلام‌حسین صدری افشار؛ انتشارات ابن‌سینا، تهران، چاپ اول رجب ۱۳۴۱ قمری (۱۲۰۶ ش) و چاپ دوم ۱۳۹۲ ق (۱۳۵۱ ش)
ب) چاپ با حروف تاییبی از روی نسخه خطی موزه بریتانیا، به کوشش فیروز منصوری؛ تهران، ۱۳۸۳ ش، انتشارات اطلاعات

تفاوت نمونه‌ها

نسخه افسستی دارای ۳۹۳ صفحه خوش‌نویسی است و وقایع تاریخی را از ۱۲۱۲ ق تا ۱۲۴۱ ق به شرحی که خواهد آمد، ذکر می‌کند.

داشت که کتاب در طرفداری از حکومت قاجاریه و اقدامات فتحعلی شاه و عباس میرزا نوشته شده و علی‌رغم وعده مؤلف، مبنی بر دوری از اغراق و مدهانه، آکنده از سخن‌پردازی و سجع‌بافی و اطناب است و در ذکر اعداد و ارقام، مانند بسیاری از کتب تاریخی دوره قاجار بی‌دقت است و آن را همواره به نفع قاجاریان بزرگ و بی‌شمار جلوه‌گر می‌کند و به زیان دشمنانشان کم‌اهمیت و کوچک بیان می‌دارد. به لحاظ سبک نگارش هم، متن کتاب نسبت به آثاری هم‌چون تاریخ وصاف و آثار میرزا مهدی خان استرآبادی از روانی و سادگی انشای متن برخوردار است. هم‌چنین نباید فراموش کرد علی‌رغم ایراداتی که گفته شد، این کتاب از مهم‌ترین منابع تاریخی ابتدای دوره قاجاریه است و درباره جنگ‌های مرحله اول ایران و روسیه (۱۲۲۸-۱۲۱۸ ق) اطلاعات ذی‌قیمت و بسیار با ارزشی دارد؛ و به‌ویژه از این روی که مؤلف از منتشیان دستگاه عباس‌میرزا بوده و به شخصه در برخی از ارکوه‌های نظامی مرحله اول جنگ‌های ایران و روسیه حاضر بوده و شاهد عینی وقایع است، اهمیت مضاعفی می‌یابد. مآثر السلطانیه هم‌چنین مهم‌ترین منبع فارسی در مورد این جنگ‌ها است.

سیر موضوعات کتاب

مآثر السلطانیه با ذکر تاریخ مختصر دودمان قاجار و اشاره به حسب و نسب ایشان آغاز می‌شود و با بیان وقایع سال ۱۲۲۹ ق در نسخه موزه بریتانیا و سال ۱۲۴۱ ق در نسخه افسستی خاتمه می‌یابد. بیشترین بخش کتاب اختصاص به شرح جنگ‌های مرحله اول ایران و روسیه، اوضاع و احوال نظامی قشون ایران، فنون و روش‌های جنگی، آداب لشکرکشی و نبرد، سلاح‌ها و تجهیزات نظامی و بیان اصلاحات و اقدامات عباس‌میرزا در پی‌ریزی نظام جدید لشگری با کمک مستشاران اروپایی دارد. و نیز از جنگ‌های عباس‌میرزا با حکام مرزی عثمانی (ترکیه) و سرکوب شورش‌های متعدد داخلی در آن دوره گزارش‌هایی ارائه می‌کند.

معرفی نویسنده کتاب

عبدالرزاق پسر نجفقلی خان از عشیره دنبلی خوی است. نیاکان وی در اصل از کردان موصل بودند که در آذربایجان ساکن و از زمان شاه عباس اول صفوی (سلطنت ۱۰۳۸-۹۹۶ ق) در کارهای لشگری و کشوری وارد شدند. پدر عبدالرزاق نیز بیگلربیگی (حاکم) تبریز بود و ناچار شد پسرش، مؤلف کتاب، را در ده سالگی به عنوان گروگان به شیراز نزد کریم‌خان زند (سلطنت ۱۱۹۳-۱۱۶۵ ق) بفرستد. عبدالرزاق به ناچار چهارده سال در آن شهر اقامت کرد و به تحصیل علوم و معارف

مرسوم زمان پرداخت و به عرفان متمایل شد و شعر سرود. سپس با روی کار آمدن قاجارها در دیوان انشای نایب‌السلطنه، عباس‌میرزا، در تبریز مشغول کار شد و در سال ۱۲۴۲ ق. در همین شهر وفات یافت. وی نویسنده و شاعر پرکاری بود، و در شعر «مفتون» تخلص می‌کرد. شانزده اثر به وی نسبت داده شده است. کتاب عبرت‌نامه یا بصیرت‌نامه اثر تاریخی دیگری منسوب به اوست که شرح مشاهدات کروسینسکی (کشیش لهستانی) از وقایع حمله افغانه به اصفهان و سقوط دولتی صفوی را دربر دارد.

اهم مطالب کتاب

برخی از مهم‌ترین عناوین کتاب‌های وی عبارتند از:

- ۱- اشاره به سرگذشت ایل قاجار و چگونگی حکوت یافتن ایشان
- ۲- شرح آمدن سفرا و فرستادگان کمپانی هند شرقی و ناپلئون بناپارت به ایران و بیان قسمتی از روابط خارجی ایران با دولت‌های فرانسه و انگلستان
- ۳- شرح مفصل مرحله نخست جنگ‌های ایران و روسیه به سبک سال‌نامه نویسی از ۱۲۱۸ تا ۱۲۲۸ ق و چگونگی انعقاد عهدنامه گلستان
- ۴- بیان فتاوی مجتهدان عصر در باب محاربات روسیه و رسائل جهادیه
- ۵- شرح و تفصیل نظام جدید قشون و فنون جنگی و اسلحه و تجهیزات سپاه ایران در آن دوره
- ۶- بیان اصلاحات عباس‌میرزا احد امور دیوانی و اجتماعی و آوردن صنایع جدید مانند چاپ و ماهوت‌سازی به ایران
- ۷- شرح روابط ایران و عثمانی و بیان چگونگی لشکرکشی عباس‌میرزا و فتوحات وی در ایالات شرقی امپراتوری عثمانی و تبیین چگونگی انعقاد پیمان صلح لرنزه الروم در ۱۲۳۹ ق
- ۸- توصیف شورش‌های خوانین شرق کشور و لشکرکشی عباس‌میرزا علیه ایشان و چگونگی سرکوب آن

نظام جدید

مؤلف در ضمن بیان فواید و ضرورت برقراری نظام جدید قشون، به تاریخچه نبرد و شیوه‌های آن در بین مسلمانان و ایرانیان اشاره می‌کند و می‌نویسد: «... نظام جنگ اسلام که کریمه‌الذین یقاتلون فی سبيله صفاً کانه‌هم بنیان مرصوص مخصوص اوست، به روشی نهاده شده بود که دامن غیرت به یکدیگر می‌دوختند و با شعله شمشیر خرمن عدو می‌سوختند و صف جدال را پایین و طراز صف نماز می‌ساختند و از ثبات‌ها و درنگ ایشان در میدان جنگ کوه خارا حسرت بر دل

روزگار از دولت اند و در آن زمان وقت از سیاست از کلاه سردارستان
 نظریه زمین سست و دلهای باران است و در این میان ملک مالک را سیاست ملکی
 است مگر از آنکه از آن زمان نفس ملکی حضرت عباس تا آنکه در ایران
 دست خود را بر پای او نهاده کلان بود که آنکه در آن زمان در این زمان
 از دولت زانند و از الحاد و کمال این شوکت و این که در این زمان در این زمان
 الامداد هر چه جهان بدین نسق و کار جهان بدین نسق که فرمان از ایران
 سلطنت برین زمانه است حاوی او را این منقذی عبد الرزاق رسید که
 با عدم ضاعت و استقامت خبر بر سواد را احوال خسته سال بود و همسایگان
 دولت جاوید قرار رانج اعتماد انبار سلف ساز و در این زمانه بغداد الامور معدود
 جمل از این عهدها بود و در آن احوال او نواح دولت در آن زمانه و نواحی افریق
 منبسطه و سخن بردازی و انساب میل و ایراد عقل برشته خبر بر و تقریر و کتب
 و سواد را احوال او نواح اهل حضرت شاهنامه و کتب با احوال و معارف
 نواب خلایق بنای در هر صفحه بیان معاد است بنان در قلم آورد و از آن کتاب موسوم
 با این مطالب کرده بود در کتاب منظر نظم کلام است شرح احوال طایفه جلیله قاجار
 است و سلسله نظم منظر بر بیان این حسب و نسب طایفه شهبان است
 جدول حسن تبدیل از آن زمانه از آنکه جلیله و جلیله از آن زمانه و سواد ایران از جلیله
 است و در آن عصر سواد قاجار بر سر این نواب است و در بیان طایفه نواب قاجار
 به ما یافه بوده است یکی از سلسله و یکی از آنکه قوت و چنگ از جلیله است
 از سلسله است ایران نواب است و آنکه از آنکه قوت یافته جزوی بقدری
 جلیله نواب بر طایفه مغول بوده در میان افغان نام و نوابان شاه و آنکه از جلیله
 است صاحب دولت و شوکت شده و از آنکار رود و چون نام او در روزی

می‌نهاد و از نظام و دوام ایشان اتحاد و پیکر و نظم پروین از نظر
 بینندگان می‌افتاد و به رعایت این نظام در اندک مدتی لشکر اسلام
 پادشاهان اطراف را منکوب و ممالک ایشان را به صدمات جهان
 آشوب لگدکوب کرد، زلال سنن دین از چشمه‌سار رحق و یقین روان
 گردید و پرتو مسلمانی در دل‌های دور و نزدیک و ترک و تاجیک
 لمعان یافت...» (نسخه اقص، ص ۱۳۱) عبدالرزاق سپس می‌گوید
 چون پیامبر (ص) وفات یافت و مسلمین و ایرانیان دچار سستی و
 فتور شدند، اروپاییان این روش و نظام را برگرفتند و به کار بستند و
 تفوق و برتری یافتند، مؤلف مصرانه در پی آن است که اثبات کند
 نظام جدید نه تنها مغایرتی با شرع و قوانین اسلامی ندارد، بلکه همان
 نظامی است که خداوند در قرآن کریم دستور داده است. وی از زبان
 نایب‌السلطنه بیان می‌کند: «جنگ فرنگ همان نظام است که خداوند
 مجید در قرآن حمید اشاره به آن فرموده و سپاه ایران نظام قدیم را از
 دست داده و همان قاعده را مخالفان به دست گرفتند.» (نسخه اقص،
 ص ۱۳۱) این تأییدات بیان‌گر سختی کار آموزش فنون و روش‌های
 جدید نظامی به سپاهیان سنتی ایران و نیز خطر تکفیر عباس میرزا
 به بهانه تشبه به کفار از سوی برخی از قشریون مذهبی و دشمنان
 فرصت‌طلب وی را آشکار می‌سازد. همان‌گونه که در عثمانی «اهالی
 شرع اسلامبول» و سپاهیان سنتی ینی‌چری، در ربیع‌الثانی ۱۲۲۲ ق
 به همین بهانه بر سلطان سلیم عثمانی شورش کردند «او را به این
 بهانه که واضع نظام جدید شده بود، و اهتمام تمام در رواج این نظام
 می‌نمود، گرفتند و خضرتش را از سلطنت معزول و ... حاجی ابراهیم
 نظامی را که مؤسس این نظام شده بود با جمعی از رجال دولت گرفته،
 مقتول ساختند.» (ص ۱۸۸ اقص)

مؤلف سپس به چگونگی ورود تفنگ به سپاه ایران اشاره می‌کند و
 می‌نویسد: «... زمان سلطان حسین میرزای باقر، ملاحسین کشفی
 واعظ، طرح تفنگ را که در قرال مزنگ دایر بود، به ایران نمونه
 آورده، به تدریج می‌ساختند...» (ص ۱۳۲ اقص) عبدالرزاق می‌افزاید
 کارهای عباس میرزا در اصلاح سپاه، در واقع بازگشت به همان قواعد
 قدیمه اسلامی است و آن را چنین برمی‌شمارد:

«احکام رفیع‌ه به حکام ولایات آذربایجان و پس از چندی به سایر
 ممالک محروسه در اجرای نظام جدید صادر گردید و در آذربایجان
 جوانان دلاور شایسته برگزیدند و موجب و جیره و ملبوس و سایر
 تدارکات از سر کار تسلیم فرمودند و معلمان قاعده‌دان از فرانسه و
 انگلیس تعیین و در تعلیم اعمال حرب و پیکار به ایشان برگماشتند و
 در رکاب منصور در مدت دو سال دوازده هزار سرباز قدر انداز در نظر
 مبارک استحسان پذیرفت و به‌علاوه چابکی و تیراندازی و نشانه‌زنی
 و قاعده خصم‌افکنی و سربازی که پی‌درپی تفنگ را پر کرده، خالی
 می‌کردند...» (ص ۱۳۲ اقص) وی آن‌گاه به خستگی‌ناپذیری و
 توان بالای پیادگان نظام جدید در طی مسیره‌های طولانی و آویختن
 به دشمن اشاره می‌کند و می‌افزاید: عباس میرزا خود به شخصه بر
 آموزش و مانورهای ایشان نظارت می‌کرد و افراد ممتاز را مورد نوازش
 و انعام قرار می‌داد. در نسخه تاپیی هم تقریباً همین مضامین به
 اختصار تغییر عبارات و جملات طی صفحات ۱۴۵-۱۴۲ آمده است.

تفنگ

عبدالرزاق می‌گوید به دستور عباس میرزا، صنعت‌گران ایرانی از روی
 تفنگ‌های انگلیسی شروع به ساختن تفنگ‌های جدیدی کردند و
 تعدادی از استادکاران ایرانی برای آموزش بیشتر به انگلستان اعزام
 شدند و در برگشت به تولید تفنگ پرداختند. وی با اغراق می‌نویسد
 که صنعت‌کاران ایرانی پس از «چهار و پنج سال مراجعت کردند.
 اکنون در ایران چخماق و تفنگ و سایر اسباب و آلات جنگ، که از
 دستگاه استادان ایرانی به عمل می‌آید، تکلف و پرکاری آن‌ها از کار
 انگلیس بیشتر است (ص ۱۳۳ اقص) مؤلف هم‌چنین تعداد تفنگ‌های
 ساخته شده توسط ایشان را رقم مبالغه‌آمیز «بیست هزار قبضه تفنگ
 قضا‌هنگ آذرباشان» می‌نویسد.

توپخانه

عبدالرزاق نیز به‌سان بسیاری از ایرانیان آن زمان، اساس برتری نظامی
 اروپاییان را در توپخانه می‌داند و می‌نویسد: «...از جمله رکن اعظم نظام
 جدید ساختن توپ و مشق توپ اندازی اهالی ایران است...» (ص

۱۳۳ (افست) و می‌افزاید به دستور عباس میرزا و با کمک مستشاران انگلیسی و فرانسوی «... کوره توپ‌ریزی و چرخ سوراخ کردن توپ به وضع فرنگ ساخته گردید و از اول تاکنون، قریب صد قبضه توپ صخره‌کوب جهان‌آشوب از کوره بیرون آمده و به سعی استادان ایران صورت اتمام یافته است...» (ص ۱۳۳ افست) و با بیان این که توپ‌ها را بر عراده‌هایی سوار کرده‌اند که حرکت آن را آسان کرده است، می‌نویسد در گذشته هر توپ را «... بی‌تمکین با صد نفر می‌برد و با بیست و سی نفر پر کرده خالی می‌نمودند؛ الحال با پنج و شش نفر توپچی و چهار سراسب کوه پیکر پیل تن، در میدان دشمن می‌گردد و به‌طرف که می‌خواهند می‌گردانند. توپچیان به جد و جهد تمام مشق توپ‌اندازی کرده و از چابک‌دستی و مهارت در یک دقیقه، هفت بار توپ را پر کرده، خالی می‌نمایند...» (ص ۱۳۴) وی با اغراق تمام می‌نویسد که حتی در فرنگ هم چنین توپخانه‌ای نیست و از قول یرملوف می‌نویسد: «... در فرنگستان توپچیان ایشان را توپ‌اندازی به این قاعده و چابکی و جلددستی میسر نیست...» (ص ۱۳۴).

قلعه‌های نظامی

مؤلف از دیگر اقدامات عباس میرزا را طراحی و ساختن قلعه‌ها و دژهای نظامی برای صیانت از مرزها و تسلط بر مناطق سوق‌الجیشی با بهره‌گیری از دانش و تجربه فرانسویان می‌داند در توصیف قلعه عباس‌آباد در نجفوان می‌نگارد: «قلعه منبع الارکان که یک قسمت آن به رود ارس متصل و اطراف دیگرش صحرا، و دیوارهای او محکم به صخره صما، خندقش باب رسیده و دشمن از گرفتنش طمع بریده و اضلاع بیرونش مثلث و سر بر سپر افراشته و درونش با انواع غلات و حبوبات و سرب و باروت انباشته و توپ‌ها در بالای بروج نصب داشته...» (صص ۱۳۶-۱۳۴).

نتیجه‌گیری

کتاب مآثرالسلطانیه، علی‌رغم اشتغال بر اغراقات و گزافه‌گویی‌هایی که در طرفداری از دودمان قاجاریه و خوار و خفیف کردن دشمنان ایشان دارد و نیز به رغم انشای منشیانه‌اش که در بسیاری از موارد به لفظ‌پردازی و سجع‌یافتی مبتلا شده و اثری ادبی را به نمایش می‌گذارد؛ هم‌چنین بی‌دقتی در ذکر اعداد و ارقام و غلو در آن؛ از منابع بسیار مهم و دست اول در خصوص جنگ‌های ایران و روسیه محسوب می‌شود. این کتاب مورد استفاده بسیاری از نویسندگان بعدی قرار گرفته و حتی جاهانگیر میرزا، پسر عباس میرزا، کتاب «تاریخ نو» خود را به همین سیاق ولی با ادبیتی متفاوت و در ادامه سال‌نامه‌نگاری آن، به رشته تحریر درآورده است. مطالعه این کتاب برای پژوهشگران تاریخ این دوره و محققانی که در خصوص چگونگی ورود نظام جدید قشون به ایران تحقیق می‌کنند، ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ - عبدالرضا هوشنگ مهدی؛ **تاریخ روابط خارجی ایران** (از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی) (تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۹، ج ۷)، ص ۱۹۲.
- ۲ - علی‌پور، صفر؛ **حکومت‌های محلی قفقاز در عصر قاجار** (تهران: مؤسسه

- مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۷)، ص ۱۷۴.
- ۳ - مهدوی؛ ص ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۰۱-۱۹۸.
  - ۴ - پورصفر؛ ص ۱۷۵.
  - ۵ - مهدوی؛ ص ۲۲۳.
  - ۶ - مهدی، **بامداد؛ شرح حال رجال ایران** (در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری)، ج ۲ (تهران: زوار، ۱۳۵۷، ج ۲)، ص ۲۶۴.
  - ۷ - محمد امین، ریاحی؛ **تاریخ قوی** (تهران: قوس، ۱۳۷۲)، ص ۲۷۶.
  - ۸ - بامداد؛ ج ۲، ص ۲۶۴.
  - ۹ - خدادادخان با احمدخان، پسرعمویش بر سر قدرت مبارزه می‌کردند. و در نهایت احمدخان فرمانروای تبریز گشت. در این میان، عبدالرزاق بیگ نیز با نقشه‌ای از پیش طراحی شده، با کمک برادرزادگان احمدخان، او را کشتند و خدادادخان به آسودگی بر تبریز چیره شد. (برای آگاهی بیشتر، رک. ب: ریاحی، ص ۲۷۲).
  - ۱۰ - همان؛ ص ۲۷۷.
  - ۱۱ - همان؛ ص ۲۷۸.
  - ۱۲ - منشآت قائم مقام؛ گردآورنده: فرهاد میرزا معتمد الدوله (تهران: کتابفروشی اسلامی، بی‌تا)، ص ۱۱۴.
  - ۱۳ - بامداد؛ ج ۲، ص ۲۶۴.
  - ۱۴ - ریاحی؛ ص ۲۸۱-۲۷۹.
  - ۱۵ - بامداد؛ ج ۲، ص ۲۶۴.
  - ۱۶ - عبدالرزاق بیگ مفتون دنبلی، **مآثر سلطانیه**: تصحیح و تحشیه: غلامحسین زرگری نژاد؛ (تهران: روزنامه ایران، ۱۳۸۳)، ص ۲۵.
  - ۱۷ - همان؛ ص ۲۲.
  - ۱۸ - همان؛ ص ۲۴-۲۲.
  - ۱۹ - همان؛ ص ۳۱-۲۷.
  - ۲۰ - همان؛ ص ۲۹.
  - ۲۱ - این عنوان نیز هم‌چون «دبیاچه» توسط مصحح و در میان قلاب [ ] درج شده است و به نظر می‌رسد این دو عنوان الحاقی، مقدمه بی‌نام مآثر سلطانیه بوده است که مصحح برای تفکیک موضوع مقدماتی اثر، نام «دبیاچه» و به حسب و نسب قاجارها را بدان داده است. (همان؛ ص ۳۳-۳۱).
  - ۲۲ - همان؛ ص ۳۳ و ۳۱.
  - ۲۳ - همان؛ ص ۸۱-۳۵.
  - ۲۴ - همان؛ ص ۸۷-۸۲.
  - ۲۵ - همان؛ ص ۱۰۵-۸۹.
  - ۲۶ - همان؛ ص ۵۰۹-۵۰۵.
  - ۲۷ - همان، ص ۱۹۲-۱۶۵.
  - ۲۸ - همان، ص ۱۹۷-۱۹۳.
  - ۲۹ - همان، ص ۲۲۰-۲۰۰.
  - ۳۰ - همان، ص ۲۴۴-۲۲۱.
  - ۳۱ - همان، ص ۲۴۱-۲۲۴.
  - ۳۲ - همان، ص ۲۴۸-۲۴۳.
  - ۳۳ - همان، ص ۲۵۵-۲۵۳.
  - ۳۴ - همان، ص ۵۵۸-۵۱۳.
  - ۳۵ - همان، ص ۶۰۴-۵۵۹.
  - ۳۶ - همان، ص ۲۲۱.